

УДК 343.95

Давидова О. В., кандидат психологічних наук, доцент кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ

ЗАКОНОМІРНОСТІ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ АНТИСОЦІАЛЬНИХ УСТАНОВОК ОСОБИСТОСТІ

Досліджено процес формування антисоціальних установок особистості та їх вплив на злочинну поведінку. Розкрито антисоціальну установку як специфічну ознаку особистості правопорушника. Розглянуто процес формування антисоціальних установок різних рівнів та їх роль у злочинній поведінці.

Ключові слова: установка; установочна активність; соціальна установка; ситуативна установка; фіксована установка; антисоціальна установка; дезадаптація особистості.

Актуальність вивчення особистості злочинця зумовлена, передусім, потребами практики боротьби зі злочинністю. Юридична психологія досліджує як механізм злочинної поведінки, так і механізм імунітету особистості в криміногенній ситуації, розробляє рекомендації в галузі індивідуальної профілактики злочинності.

Головну роль у дослідженні психологічних механізмів формування злочинної поведінки відіграють теоретичні узагальнення щодо зв'язку соціальних установок особистості з діяльністю, у процесі якої можуть формуватися нові та змінюватися попередні установки [1–2].

Метою дослідження є виявлення психологічних механізмів формування антисоціальних установок особистості.

Так, у руслі вітчизняної юридичної психології провідна роль належить концепції, згідно з якою головним чинником, що визначає прийняття рішення про здійснення антисоціального вчинку, коли інші умови рівні, є антисоціальна спрямованість

особистості. Саме викривлені диспозиційні установки особистості відіграють вирішальну роль у формуванні делінквентної поведінки [3].

Багато дослідників специфічною ознакою особистості правопорушника визнають антисоціальну установку (Ю. М. Антонян, Ю. Д. Блүвштейн, А. Ф. Зелінський, К. Є. Ігошев, В. М. Кудрявцев та ін.). Їй властиве заперечування певних загально визнаних цінностей, антисоціальний характер мотивів і мети злочинної поведінки [4].

На думку А. Б. Сахарова, в антисоціальній установці полягає сутність злочинної поведінки, її причина [5]. Саме він запровадив у кримінологічній літературі поняття антисоціальної установки як соціально-психологічного підґрунтя злочинної поведінки. Згідно з переконаннями П. С. Дагеля, навмисний злочин може бути вчинено лише за умови поєднання в особистості хибної правосвідомості та антисоціальної установки [6]. А. Ф. Зелінський уважає, що установки регулюють соціальну, у тому числі злочинну, поведінку не безпосередньо, а внаслідок перетворення на мотиви [7].

С. Д. Арзуманян визначає асоціальну установку особистості як стереотип асоціальної поведінки, фіксований унаслідок тривалого впливу несприятливих об'єктивних та суб'єктивних чинників, що містить минулий досвід, теперішній стан суб'єкта, особливості потреб та ситуації їх реалізації [8].

Безпосередньою причиною вчинення злочину Т. Г. Шавгулідзе вважає установку злочинної поведінки. Водночас суб'єкт волі, на його думку, усе ж перебуває над нею: установка не завжди реалізується в поведінці, а одночасно зі зміненням рішення може зникнути [9]. На нашу думку, таке розуміння установки на злочинну поведінку не сповна розкриває глибинні механізми антисоціальної спрямованості, а лише відображає певний її елемент – ситуативну установку на злочин (згідно з переконаннями Ю. М. Антоняна, Ю. Д. Блүвштейна, К. Є. Ігошева та С. Д. Арзуманяна).

Установку на злочинну діяльність К. Є. Ігошев визначає як єдність особистості та мотивації її поведінки, що за відповідних умов закономірно призводить до вчинення злочину. Вона виявляє

таку систему особистісних рис та якостей, що визначає процес виникнення спонукань до злочинної діяльності [10].

Установка на злочинну діяльність, згідно з концепцією К. Є. Ігошева, є складною системою. Структурні елементи якої активізуються залежно від інтенсивності та глибини установки. До таких, зокрема, належать:

1) психічні стани емоційного порядку (переживання, пов'язані з емоційно сприйнятим значенням і цінністю соціального об'єкта, що став предметом злочинного замаху);

2) мисленнєво-оціночне ставлення (характерне для прямого наміру вчинити протиправний акт свідомо визначене ставлення суб'єкта до злочинної мети та власне факту злочину);

3) соціальний досвід особистості (такий, що негативно позначився на її рисах, мотивах поведінки);

4) соціальна позиція (сформована антисоціальна спрямованість);

5) актуальне управління, що виражає практичну спрямованість установки, яка усвідомлюється як порядок, організація й підґрунтя визначеності злочинної поведінки.

Водночас К. Є. Ігошев зазначає, що вияв кожного елемента установки в усіх видах злочинної діяльності не є обов'язковим. Як домінанта переважно виявляється той чи інший елемент.

Установки на злочинну діяльність є двох видів: ситуативні й особистісні. Установки на злочинну діяльність виявляються та стверджуються в процесі боротьби з іншими установками особистості. Визначити їх місце в системі установок можливо за допомогою об'єктивних і суб'єктивних показників: об'єктивним показником є місце злочинної діяльності серед різноманітних видів діяльності особистості (поведінка виникла випадково чи це стійка, усталена система вчинків), суб'єктивні показники виявляються в стійкості, інтенсивності та глибині мотивації злочинної діяльності.

Отже, ситуативна установка на злочинну діяльність є антисоціальною формою реагування особистості на ситуацію. Мотивація дій суб'єкта часто має недостатньо глибоко усвідомлений (переважно емоційний) характер. Особливістю є те, що установці на вчинення злочину не протирічать інші установки.

Особистісна установка на злочинну діяльність є готовністю до вчинення злочину, що ґрунтується на антисоціалній позиції індивіда, його фундаментальних рисах та якостях. Для такої особистості протиправна діяльність є визначальною та найбільш прийнятною.

Ґрунтуючись на понятті антисоціальної установки, Ю. М. Антонян та Ю. Д. Блувштейн розрізняють такі типи особистості, як: особи з глибокою антисоціальною установкою; особи без стійкої антисоціальної установки, але такі, що зазнають негативного впливу малої соціальної групи, до якої вони належать; випадкові (ситуативні) злочинці [11].

С. Д. Арзуманян, здійснивши експериментальне дослідження асоціальних установок неповнолітніх правопорушників, виявив дві категорії асоціальних установок: ситуативні асоціальні установки, тобто такі, виникнення та вияв яких детермінує конкретна ситуація; внутрішні, глибинні асоціальні установки, що сформувалися внаслідок тривалого впливу негативних об'єктивних і суб'єктивних чинників.

Ситуативні асоціальні установки не мають злочинного характеру, а переважно реалізуються в соціально неприйнятній поведінці підлітка (нечесність, нетактовність та ін.). Згодом вони поглиблюються, закріплюються як суб'єктивно виправдані та прийнятні, сприяючи утворенню нових негативних установок, чим пригнічують позитивні установки. Таким чином, ситуативні установки перетворюються на глибинні. Надалі ситуативні асоціальні установки здебільшого ґрунтуються на внутрішніх (глибинних) асоціальних установках [12].

Наступним аспектом проблеми, на якому слід зупинитися, є визначення глибинних психологічних механізмів, що зумовлюють ступінь прийнятності чи неприйнятності певного виду поведінки для особистості. На думку Д. М. Узнадзе, непринятною для особистості поведінкою слід уважати таку, що суперечить найвищим потребам людини, які Д. М. Узнадзе називає потребами «я». Дія, що виникає для задоволення потреб «я», є соціальною поведінкою та відповідає соціальним цінностям. Імпульсивна поведінка, що суперечить потребам «я»,

є неприйнятною для особистості, тому особа завдяки вольовій активності відмовляється від неї.

Потреби «я», що ґрунтуються на попередньому досвіді, збережені в людини у вигляді фіксованих установок. Згідно з теорією Д. М. Узнадзе, у підготовчий період вольового процесу людина, припинивши імпульсивну поведінку, шукає таку, що відповідає фіксованій установці, завдяки чому відбувається акт прийняття рішення, виконання якого не викликає труднощів. Суб'єктивним фактором такої установки є потреба «я», об'єктивним – ситуація, у якій повинна здійснитися вольова поведінка [13].

Які соціальні цінності перетворюються для людини на головний орієнтир життя – залежить від особливостей соціального середовища й індивідуальних властивостей людини. У процесі соціалізації в людини відносно соціальних об'єктів формується майже таке ставлення, що має референтна соціальна група щодо цих об'єктів. Зазвичай суспільство створює певні соціальні інститути, за допомогою яких здійснює організовані свідомі виховні заходи, прагнучи до такого виховання людей, щоб вони відповідали його нормам. Наслідком такого впливу є поява певного ставлення людини до головних соціальних цінностей (сім'ї, права, традицій культури тощо), зрештою, формуються певні соціальні установки.

Так, на думку Ю. М. Антоняна та Ю. Д. Блувштейна, чинниками формування антисоціальної установки особистості злочинця є: негативний вплив сім'ї, незадовільне виховання в школі, несприятливі умови в трудовому колективі, небажаний вплив малої неформальної групи [11].

З огляду на реальний стан психофізичної активності людини, необхідно, крім зовнішніх об'єктивних чинників, що впливають на її психічну активність, зважати на ті психологічні механізми, завдяки яким відбувається сприйняття, оцінка та відповідна реакція особи на ці впливи. Так, згідно з теорією установки Д. М. Узнадзе, пристосування живого індивіда до предметної дійсності відбувається здебільшого через доцільну установочну активність. Установка доцільної практичної

поведінки формується на основі потреб, взаємодії впливів внутрішніх і зовнішніх чинників та відповідного середовища.

Визначення цих закономірностей дає змогу зрозуміти, що людина як живий організм, її потреби та середовище, у якому вони задовольняються, можуть розглядатися як цілісна реальна дійсність, між компонентами якої існує певна рівновага. У разі порушення цієї рівноваги процес її відновлення, тобто задоволення потреб живого організму, здійснюється завдяки установчій активності.

Поняття установки тісно пов'язане з поняттям ставлення як результатом взаємодії індивіда із соціальним середовищем. Установка є механізмом цієї взаємодії в кожний момент діяльності, а ціннісні орієнтації – ієрархічною структурою ставлення до соціальних об'єктів. Сучасні позиції щодо означеної проблеми ґрунтуються на концепціях, розроблених ще В. В. Водзінською, на переконання якої ціннісні орієнтації, з одного боку, є конкретним виявом ставлення особистості, а з іншого – системою фіксованих установок, що регулюють поведінку в кожний момент [14].

Установки, ставлення та ціннісні орієнтації об'єднують те, що всі вони виконують регулятивну функцію стосовно активності особистості, а також є продуктом засвоєння індивідом індивідуального та суспільного досвіду. Їх відмінність полягає в загальнопсихологічному аспекті: установка узгоджує потребу та ситуацію її задоволення, виявляється на свідомому або несвідомому рівні, тоді як ставлення ґрунтується на усвідомленні взаємодії індивіда із середовищем і є регулятором поведінки особистості протягом тривалого часу. У момент об'єктивації установка слугує механізмом формування й функціонування ставлень. Ціннісні орієнтації є певною структурою ставлень особистості, виявом ставлень, що функціонують у формі фіксованих установок.

Ш. А. Надірашвілі вважає, що на рівні активності особистості поведінка людини визначається як несвідомими, так і усвідомленими «установками-ставленнями», що є специфічною формою установки. «Установки-ставлення» автор вважає специфічним видом соціальних установок, причому

вони формуються в соціальному середовищі в процесі відносин із іншими людьми. Ставлення створюються внаслідок фіксування тих соціальних установок, що визначають конкретну соціальну поведінку людини [15].

Виникненню будь-якої нової потреби передусє певна поведінка, зумовлена ставленням. Унаслідок її багаторазового повторення виникає ця нова потреба. Чи буде повторюватися ця поведінка – залежить від характеру ставлення до певного об'єкта та пов'язаних із ним явищ. У такому аспекті може розглядатися як соціально корисна, так і соціально неприйнятна поведінка.

На феномен ставлення звернула увагу Н. Г. Маградзе [16]. Під час експериментального дослідження ставлення неповнолітніх правопорушників до соціально неприйнятної поведінки дослідниця з'ясувала, що ставлення порушників до соціальних норм поведінки різко відрізняється від ставлення законослужняних громадян. Підлітки, які порушують норми поведінки, оцінюють особистісно значущі об'єкти та спрямовану на ці об'єкти поведінку без урахування соціальних цінностей, а лише згідно з власними інтересами, стереотипами поведінки й способом життя. Таким чином, у зазначеній категорії осіб відсутнє усвідомлення суспільної цінності об'єктів і спрямованої на них поведінки. Їх ставлення не визначається впливом соціально прийнятних відносин, на противагу підліткам, які дотримуються загальноприйнятих норм.

З огляду на недоліки у вихованні, а також певні індивідуальні властивості підлітків, у них іноді виникає така система ставлень, що визначає специфічну поведінку, пов'язану з порушенням суспільних норм, адже більшість суспільно неприйнятних вчинків для них є прийнятною.

Такі підлітки поділяють близьких на дві категорії: ті, що долучені до педагогічно організованого середовища (батьки, учителі), до яких вони ставляться негативно, й ті, що є друзями, а також не знайомими ще людьми, до яких ставлення є позитивним. За таких обставин позитивний вплив вони ігнорують, а отже, підвищується сприйнятливість до негативного, що сприяє розвитку антисуспільних тенденцій.

Неадекватність самооцінки, яка їм притаманна, сприяє формуванню позитивного ставлення до негативних явищ через конфлікт суб'єкта із соціально організованим середовищем та налагодженням відносин із середовищем педагогічно не організованим, у якому наявні антисуспільні тенденції.

У піддослідних, які порушують суспільні норми, виявилось негативне ставлення до соціальних цінностей (навчання, праця, театр тощо), а до таких об'єктів, як наркотики й алкоголь, – позитивне. З огляду на те, що піддослідні ще не мали алкогольної чи наркотичної залежності, позитивне ставлення до алкоголю та наркотиків не набуло форми специфічних фізіологічних потреб.

Отже, зв'язок системи ставлень із поведінкою неповнолітніх є очевидним. На ранніх етапах формування особистості така закономірність спостерігається досить чітко, а тому, можна стверджувати, що вона зберігається певною мірою й надалі, коли особа дорослішає.

За умови подальшого впливу негативних соціальних чинників та відсутності ефективних цілеспрямованих позитивних соціалізуючих впливів система ставлень трансформується – формується антисоціальна спрямованість особистості. Водночас взаємодія глибинних психологічних механізмів – установок – та системи ставлень утворює такі соціальні установки особистості, що змінюють її поведінку, а це призводить до порушення нормальної соціальної адаптації (іншими словами, робить особистість соціально дезадаптованою). Унаслідок цього викривлюються психологічні риси особистості, що в найбільш виражених виявах можуть набувати форм акцентуацій та навіть пограничних розладів.

Підсумовуючи викладене, можна стверджувати, що психологічним підґрунтям злочинної поведінки є антисоціальна установка. Установки нижчого рівня за умови тривалого впливу на особистість негативних чинників, багаторазового повторення відповідної поведінки та відсутності превентивних заходів перетворюються на фіксовані. Фіксовані антисоціальні установки призводять до соціальної дезадаптації особистості.

Перспективними напрямками дослідження є визначення методик психологічної корекції соціальних установок різних

категорій засуджених з урахуванням їх індивідуально-психологічних рис, розроблення та подальше застосування зазначених комплексів методик у системі профілактичних заходів.

Список використаних джерел

1. Асмолов А. Г. Психология личности / А. Г. Асмолов. – М. : МГУ, 1990. – 367 с.
2. Исправительно-трудовая психология : [учеб. пособие] / под ред. К. К. Платонова, А. Д. Глоточкина, К. Е. Игошева. – Рязань : РВШ МВД СССР, 1985. – 360 с.
3. Юридична психологія : [підруч.] / Александров Д. О., Андросюк В. Г., Казміренко Л. І. та ін. ; за заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсеєва. – [2-ге вид., доопрац. та допов.]. – К. : КНТ, 2008. – 352 с.
4. Кудрявцев В. Н. Социальные отклонения / В. Н. Кудрявцев, С. В. Бородин, В. С. Нерсисянц. – М. : Юрид. лит., 1989. – 368 с.
5. Сахаров А. Б. Учение о личности преступника и его значение в профилактической деятельности органов внутренних дел : [лекция] / А. Б. Сахаров. – М. : Изд-во МВШМ МВД СССР, 1984. – 42 с.
6. Дагель П. С. Учение о личности преступника в советском уголовном праве / П. С. Дагель. – Владивосток : ДГУ, 1970. – 132 с.
7. Зелинский А. Ф. Криминальная психология / А. Ф. Зелинский. – К. : Юринком Интер, 1999. – 240 с.
8. Арзуманян С. Д. Микросреда и отклонения социального поведения детей и подростков / С. Д. Арзуманян. – Ереван : Луйс, 1980. – 158 с.
9. Шавгулидзе Т. Г. Потребность и установка преступного поведения / Т. Г. Шавгулидзе // Проблемы формирования социогенных потребностей / под ред. Ш. А. Чхартишвили. – Тбилиси : Мецниереба, 1974. – С. 140–143.
10. Игошев К. Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения / К. Е. Игошев. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – Горький : ЛексЭст 2003. – 424 с.

11. Антонян Ю. М. Психология преступника и расследования преступлений / Ю. М. Антонян, М. И. Еникеев, В. Е. Эминов. – [2-е изд., исправ. и доп.]. – М. : Юристь, 1996. – 336 с.

12. Ядов В. А. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности: Диспозиционная концепция / В. А. Ядов. – М. : ЦСПиМ, 2013. – 367 с.

13. Узнадзе Д. Н. Психология установки / Д. Н. Узнадзе. – СПб. : Питер, 2001. – 414 с.

14. Водзинская В. В. Понятие установки, отношения и ценностной ориентации в социологическом исследовании / В. В. Водзинская // Философские науки. – 1968. – № 2. – С. 35–44.

15. Надирашвили Ш. А. Установка и деятельность / Ш. А. Надирашвили. – Тбилиси : Мецниереба, 1987. – 192 с.

16. Маградзе Н. Г. Природа установки антиобщественного поведения подростка : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Маградзе Натела Григорьевна. – Тбилиси, 1079. – 167 с.